

MÁRKUSZ LÁSZLÓ

A NEMZETEKRŐL SZÓLÓ ELMÉLETEK A BALKÁNI VALÓSÁG TÜKRÉBEN

A nemzet definiálásának elmélete

A nemzethez tartozás mára világszerte a személyes identitás meghatározó elemévé vált, egy ember helyét a mai politikai és kulturális térben elsősorban az jelöli ki, hogy melyik nemzethez tartozónak vallja magát. Bár a *nemzet* az egyik leggyakrabban használt kifejezés politikai szótárunkban, pontos tartalmát mégis térben, időben és kultúrák függvényében eltérő definíciós kísérletek homályosítják el. A *nemzet* (*nation*), a *nép* (*people*) vagy akár az *etnikai közösség* (*ethnic community*) nyelvileg lefordítható, de sokszor mégis eltérő jelentéstartalommal bír a különböző történelmi tapasztalatokkal rendelkező kultúrákban.

Egy 1997-es diplomáciai szakszótár a nemzetet úgy definiálja, mint „egy nép, amelyet egyesít a közös történelem, nyelv, kultúra, vallás vagy ideológia vagy terület, magát eltérőnek tartja a többi néptől és a többiek elismerik azt, hogy népként sajátos jegyekkel bír”.¹ A nemzetté válás legfontosabb előfeltétele, hogy az adott embercsoport bizonyos „sajátos jegyek” alapján eltérőnek tekintse magát a többi néptől. Ha ez nincs, akkor az embercsoport nem rendelkezik *nemzeti különállással*. Egyben szükséges, hogy ezt a különbözőséget alapvetően pozitív élménynek élje meg, azaz tagjai erre büszkék legyenek.² Ezt nevezzük *nemzeti öntudatnak*. Ennek hiányában a közösség tagjai önkéntesen alá fogják vetni magukat az asszimilációnak. Fontos az is, hogy ezt a különbözőséget, vagy más szóval *kollektív egyediséget* a kívülállók is elismerjék létezőnek. Ennek hiányában a szóban forgó embercsoport környezetében élő más etnikumok/nemzetek „feljogosítva érzik magukat”, hogy azt magukba olvasszák. Ez történt például az ortodox keresztény vallású arománokkal a Balkánon. Egyik részüket a szerbek, másik részüket az albánok olvasztották be nemzetükbe a 20. század során.

Egy másik balkáni példát kiragadva, a mai Észak-Macedónia szláv lakosai, akiknek etnikai hovatartozását három szomszédos nemzet (szerb, bolgár,

¹ FREEMAN, Chas. W. Jr.: *The Diplomat's Dictionary*, United States Institute of Peace Press, Washington DC., 1997, 177. p.

² HROCH, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Columbia University Press, New York, 2000, 12. p.

görög) is vitatta a 19. században, akkor indultak el a nemzeté válás útján, amikor a 20. században megfogalmazták maguknak „különbözőségüket” a szerbektől és a bolgároktól is, majd ezt a tényét elfogadtatták a vitán kívülálló nemzetek legalább egy részével. A szerbek többsége ennek a macedón szláv identitásnak a létezését évtizedekig tartó sikertelen asszimilációs kísérletek után, 1943–1945 körül tudomásul vette. A bolgárok jelentős része viszont, mint ezt a szófiai kormány 2020-as brüsszeli vétója mutatta, a mai napig nem fogadta el, hogy a macedónok a bolgártól eltérő etnikumot alkotnak és nyelvük érdemben különbözik.

Egy másik példával élve, a boszniai muzulmánoknak, azaz a mai bosnyákoknak először saját maguk számára kellett világossá tenni, hogy a majdnem teljes nyelvi azonosság ellenére nem részei sem a horvát, sem a szerb nemzetnek. Amikor a vallási különbözőségükön túl a nemzeti identitásuk eltérése is világossá vált, akkor tudtak elindulni a nemzetépítés útján, amit a Jugoszláv Kommunista Szövetsége elismert azzal, hogy az 1960-as évek végén teret adott egy „muzulmán” nemzet (*Muslimani* nagy kezdőbetűvel!) megszületésének.³

A nemzeti identitás összetevői

A nemzet tehát egy olyan emberi közösség, amely más emberi közösségektől eltérőnek tartja magát, és ez a különbség a kívülállók számára is egyértelmű, elfogadott. De miben is állnak ezek a különbségek? Pontosan olyan jellemzőkben, amelyek egyben szolidaritást alakítanak ki az adott nemzet tagjai között. A kohéziós elemek listája egy rövid és viszonylag zárt felsorolás: a nemzeti nyelv, a közös történelem, a kultúra (értékek, tradíciók, intézmények, felekezeti hovatartozás) vélt vagy valós egyedisége, illetve egy konkrét területhez való kollektív kötődés.

A meghatározások leggyakrabban azt emelik ki, hogy az egy nemzethez tartozók *közös nyelvet* beszélnek. Ez magyar szemszögből nézve szinte magától értetődő, és kontinensünkön ennek valóban nagy jelentősége volt, jobban megvizsgálva viszont a közös nyelv még Európa nemzeteire vonatkoztatva sem minden esetben bizonyult primátussal rendelkező kohéziós elemnek. Max Weber már egy évszázaddal ezelőtt vitatta, hogy az egy nyelvet alkotó embercsoportok automatikusan egy nemzetet tudnának alkotni. Az oszt-rákok a németekétől eltérő identitással rendelkeznek, az észak-amerikaiak, az írek és az angolok bár osztoznak az angol nyelven, mégsem alkotnak egy

³ Az 1961-es népszámláláson még csak azt engedélyezték, hogy valaki „etnikai értelemben vett muzulmán” kategóriát válasszon, de 1971-ben már lehetséges volt „muzulmán nemzethez tartozónak” vallania magát a nyilatkozóknak. MALCOLM, Noel: *BOSNIA a Short History*, Papermac, London, 1996, 198–199. p.

nemzetet. Weber példaként hozta a szerbek és a horvátok közötti szolidaritás hiányát is az azonos nyelv ellenére, ami száz évvel ezelőtt ugyanúgy szembeötlő volt, mint ma. Ugyanakkor Weber ennek a fordítottjára is rámutatott, azaz a közös nyelv nem megkerülhetetlen feltétele a nemzetalkotásnak, elég a svájci példát szem előtt tartani.⁴

Ha megnézzük egy horvát értelmező szótárt, akkor a *vallást* is a nemzeti identitás tartóoszlopai között tartják számon. Egyedi esetekben valóban lehet példát találni felekezeti alapon szerveződő nemzetekre. A Nyugat-Balkánon a horvátok, a bosnyákok és a szerbek identitása erősen kötődik egy-egy valláshoz, vallási kultúrához. Európán kívül is lehet rá példát találni, de univerzális axiómaként semmiképpen nem állja meg a helyét. A modern nacionalizmus jelentősége éppen abban állt, hogy a korábban olyannyira meghatározó jelentőségű felekezeti/vallási hovatartozáson túllépve, egyéb kohéziós elemeket felhasználva egyesített különböző etnikai vagy társadalmi csoportokat egy nemzetben, legyen szó németekről, magyarokról vagy albánokról. Lehet viszont példát találni arra, hogy a közös vallás/felekezeti hovatartozás megerősíti, vagy akár felerősíti a szolidaritás érzését a nemzet tagjai között.

Számos definíció kiemeli a *közös történelem* összetartó erejét a nemzet tagjai között. Max Weber különösen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a nemzeti szolidaritás a specifikus történelmi tapasztalatokon alapul leginkább. Ezt is alá lehet támasztani a szerbek és horvátok példájával, akiket a közös nyelv ellenére szétválasztott a nagyon eltérő történelmi tapasztalat.⁵ Ez a közös történelem nem annyira az elődök által egykor közösen megélt eseményeket, hanem az adott nemzet ma élő tagjainak közös történelemszemléletét, a történelmi emlékek átörökített, vagy a ma élő generáció által kialakított értelmezését jelenti. Nem a történelmi tények elfogulatlan vizsgálata, hanem azok szubjektív értelmezése alakítja a nemzet önképét. Amit mi magyarok nemzeti párosszal Rákóczi-szabadságharcnak nevezünk, azt a szerbiai tankönyvek hűvös távolságtartással „nemesi felkelésnek” tekintik egy II. Rákóczi Ferenc nevű földesúr vezetése alatt.⁶ Amit mi „történelmi Magyarországnak” hívunk, az szerb megközelítésben „Ugarska” (1918 előtti Magyarország), illetve „Ugarsko carstvo” (magyar birodalom), megkülönböztetve azt az 1918 utáni Magyarországtól (Mađarska).

Egyes történelmi események vagy korszakok kollektív megítélése, értelmezése olyannyira szubjektív is lehet, főleg a „szubhistográfiái” szinteken,

⁴ WEBER, Max: *The Nation*, In: HUTCHINSON, John – SMITH, Anthony D. (eds.): *Nationalism*, Oxford University Press, Oxford – New York, 1994, 21–25. p., 22. p.

⁵ VUJAČIĆ, Veljko: *Nationalism, Myth and the State in Russia and Serbia*, Cambridge University Press, 2015, 78. p. A magyar szakirodalom is rámutat erre, L.: SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*, Mundus Novus Könyvek, Budapest, 2011, 299. p.

⁶ PEROVIĆ, Milutin – STRUGAR, Milo: *Istorija za 7. razred osnovne škole*, Zavod za Udžbenike i Nastavna Sredstva, Beograd, 1999, 48. p.

hogy gyakran inkább történelmi mítoszokról, semmint tudományos igényű elméletekről helyesebb beszélni. Ez már csak azért is így van, mert a történelmi emlékezet megőrzésének a tudományos igényű történetírás csak az egyik, és ráadásul nem is legszelesebb csatornája. Az iskolai közoktatás, a manipulatív politikai közbeszéd vagy a történelmi hűséget bevallottan nem követő, vagy legalábbis fikcióval kiegészítő regényirodalom, illetve filmkultúra sokkal nagyobb tömegeket ér el és befolyásol gondolkodásában.⁷

Egy-egy nemzet történelmi mítosza kialakulhat, széles körben ismertté válhat és hosszú ideig fennmaradhat annak ellenére is, hogy nemzetközi tudományos körökben nem fogadják el, vagy egy ponton elveszíti korábbi támogatottságát. Ilyen például az illír-albán kontinuitás elmélet, amely alapján a ma ismert albánok a Balkán-félszigetet az ókorban benépesítő illírek leszármazottjainak tekintik magukat.⁸ Az illírek magukról semmilyen írásos emléket nem hagytak (miként az ősmagyarok sem), nem tudjuk, hogy az őket illíreknek nevező kívülállók (hellének, rómaiak) pontosan milyen kritériumok alapján tekintették egy népnek az egymás ellen is sokat hadakozó törzseket, amelyek sokkal szélesebb területet népesítettek be egykoron, mint ma az albán ajkú lakosság a Balkánon.

Maga az elmélet tulajdonképpen nem is az albánoktól, hanem a 19. századi európai értelmiség néhány képviselőjétől indult el (a svéd Johann Erich Thunmann, illetve az osztrák Johann von Hahn), majd a 20. század derekára már széleskörben elfogadottá vált. Ezt a régészeti leletekből és nyelvészeti hipotézisekből táplálkozó teóriát viszont manapság már szinte csak az albán tudományos körök támogatják. Napjainkban a közép-európai (német), a skandináv és angolszász régészeti iskolák növekvő visszafogottságot mutatnak az antik geográfusok és történészek által leírt népek-törzsek és az adott területen élő mai nemzetek közötti direkt, etnikai kapcsolatok megítélésében. Ennek ellenére az albán iskolai tankönyvek átírása vagy a nemzeti identitás átformálása nincs napirenden és nem is várható. Jelenleg a koszovói albán általános iskolák 6. osztályos, az ókort taglaló történelemkönyve egyharmad terjedelmében az illírekkel foglalkozik.⁹

Mint láthatjuk, közös történelmen a nemzet tagjainak közös származását, vagy legalábbis ennek kollektív képzetét is érthetjük. Viszont ez a kohéziós elem sem érvényesül minden esetben. Ha Európán kívülre tekintünk, akkor azt látjuk, hogy sok olyan (többnemzetiségű, polietnikumú) állam van más földrészeken, amely a közös eredetnek még a *mítoszával* sem próbálkozhat. Ilyen az Egyesült Államok, amelynek társadalmát különböző országokból és földrészekről érkezett bevándorlók leszármazottjai alkotják, akik ráadásul

⁷ ZEIDLER Miklós: Történetírás és tévhitek, *Rubicon*, 2019/1 különszám, 4–9. p., 4. p.

⁸ BASHKURTI, Lisen: *National and European Identity of Albanians*, GEER, Tirana, 2006, 56–57. p.

⁹ DEMAJ, Frashër: *Histori 6 për Klasën e Gjashtë të Arsimit të Mesëm të Ulët* (Történelem 6. az alsó középfokú oktatás hatodik osztálya számára), 86–125. p.

láthatóan eltérő embertípusokhoz tartoznak. A modern, nagylétszámú és bizonyítottan kevert genetikával rendelkező európai nemzetek tagjainak esetében is azt láthatjuk, hogy a közös származás csakis szociológiai értelemben vett realitás lehet, biológiai valóság nem.¹⁰

Hiba lenne viszont lebecsülni a szociológiai realitás erejét. Van a nacionalizmus jelenségének olyan kutatója, aki úgy gondolja, hogy az a biológiai valóságot számonkérő érvelés, amely egy-egy nemzet genetikai sokszínűségét hangoztatva próbálja háttérbe szorítani a közös származás jelentőségét a nemzeti identitásban, nem veszi figyelembe, hogy az emberek viselkedését nem feltétlenül a tények, hanem sokkal inkább a hiedelmeik, vagy a tényekről kialakított sajátos értelmezéseik alakítják. Ennek az iskolának az egyik jeles képviselője, Walker Connor arra is rámutat, hogy szemben a társadalomtudományok sok művelőjével, a nacionalista politikusok kiválóan ráéreznek az etnopszichológia középpontjában álló, a vérségi kötelék hitéből táplálkozó csoportszolidaritás működésére. Connor ezért úgy vélekedik, hogy a nemzet a legnagyobb embercsoport, amely magát rokonsági alapúnak, azaz egy kiterjesztett nagycsaládnak tekinti.¹¹

A szerb és az albán nemzet kis mérete miatt könnyen, első látásra egész hitelesen kialakíthatta a közös eredet mítoszát. A szerbek esetében ez a szlávok 7. századi betelepüléséhez kötődik a Balkánon. Bár ennek a folyamatnak a leírása kevés forrásban szerepelt, de legalább a Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó nevéhez kötődő *Birodalom kormányzása* című mű bizonyos támpontokkal szolgált, legalább annyival, hogy a szlávoknak ez a hulláma egy helyről, a mai Kelet-Galícia területéről érkezett. Az idetelepedett szlávok a középkorban számos államot hoztak létre (Bosznia, Hum/Hercegovina, Duklja/Zeta, Raška), amelyek ezekben az évszázadokban önálló történelemmel rendelkeztek. A szerb történetírás ezt a jelenséget a „kulturális és politikai regionalizáció” kifejezéssel írja le, ami magában hordozza azt a szempontot, hogy alapvetően azonos etnikumról van szó, ha ezeknek a kisállamoknak a lakosságát nézzük. Viszont nem csak szlávok éltek ebben a régióban: a mai szerb nemzet etnogenezisét árnyalja, hogy korán sor került az itt talált romanizált lakosság asszimilációjára, majd a középkor későbbi szakaszában idetelepedt szász bányászok beolvadására a szláv többségbe.¹² A középkori raskai állam birodalommal válásával az etnikai sokszínűség tovább nőtt. A Milutin király és Dusán cár nevével fémjelzett nagy balkáni hó-

¹⁰ „a nation of untraceable but yet sociologically real kinship” GEERTZ, Clifford: *Primordial and Civic Ties*, In: HUTCHINSON-SMITH: *i.m.*, 29–33. p., 31. p.

¹¹ „It is the largest group that can command a person’s loyalty because of felt kinship ties; it is from this perspective, the fully extended family.” CONNOR, Walker: *Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond*, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 16., Issue 3, 1993, 373–389. p.

¹² VLAHOVIĆ, Petar: *Postanak i razvoj srpske nacije* (Etnološki Pristup), In: JANJIĆ, Dušan – MIRKOVIĆ, Mirko (szerk.): *Postanak i razvoj srpske nacije*, IRO Narodna Knjiga, Beograd, 1979, 93. p.

dítások nyomán a 14. század első felében a területi nyereség egyre nagyobb számban hozott a határon belülré eltérő nyelvű és kultúrájú népcsoportokat (görög, arberi/albán, bolgár).

Az albán nemzet – fentiekben már említett – régészeti leleteken és nyelvészeti hipotéziseken alapuló, tudományos elméletként megjelenő eredetmítosza, az illír–albán kontinuitás elmélet. Ennek az eredetmítosznak a koszovói albánok is részesei akartak lenni, ezért szükség volt az ő kapcsolódási pontjuk részletes kidolgozására is. Így van annak a régészeti–történelmi vitának nemzetpolitikai jelentősége, hogy a mai Koszovó területén élt egykori dardánok vajon illírek voltak-e, avagy trákok. Ha a dardánokat illíreknek tekintjük, akkor ezzel a koszovói albánok részeseivé válnak az eredetmítosznak. Ha trákok voltak, mint azt szerb oldalon néhányan állítják,¹³ akkor sérül ez a kapcsolódási pont, ami – bármilyen banálisnak is hangozzon elsőre – gyengítheti a koszovóiak anyaországi albánokkal fenntartott érzelmi kapcsolatát és szolidaritását. Ez márpedig ártana az egységes, határokon átívelő albán nemzet belső kohéziójának és szilárdságának. Az ókori dardán–trák/dardán–illír kapcsolat a felszínen egy régészeti–történelmi kérdés.¹⁴ Mivel a tudomány eszközeivel azonban nehéz rá egyértelmű és meggyőző választ adni, ezért a politikai manipuláció célpontjává és eszközévé vált, az érintettek sokszor legalább annyira érzelmi, mint intellektuális alapon alkotnak róla véleményt.

Ernest Gellner, a nacionalizmus tudományának egyik kiemelkedő londoni teoretikusa úgy véli, hogy a közös kultúrához tartozás kiemelten fontos eleme a nemzeti kohézióknak: „A modern ember nem egy királyhoz, egy országhoz vagy a hitéhez hű, bármit is állítson, hanem a kultúrájához hű.”¹⁵ Ha a közös kultúrát tekintjük a nemzet fő kohéziós elemének, akkor tágan értelmezve, ebbe a fogalomba a nyelvet, a vallási/felekezeti hovatartozást, a tradíciókat, a közös történelmi emlékeket és akár a mítoszokat is bele lehet érteni. A modern nemzeteket „közös történelmi emlékeik” és kultúrájuk egy adott területhez, azaz a szülőföldjükhöz, hazájukhoz kötik.

Egy adott területhez való kulturális kötődés nélkül nincs nemzeti identitás. A. D. Smith szerint a modern nemzetnek birtokolnia kell egy konkrét területet, a nemzet egy olyan közösség, amelynek tagjai egy adott területet magukhoz

¹³ Egy történelmi érveket használó politikai vitára példa: KARABEG, Omer: Srbi i Albanci - ima li kompromisa?, *Slobodna Evropa*, 22. ápril/travanj, 2007. <<https://www.slobodnaevropa.org/a/702151.html>> (letöltve: 2022. 10. 04.).

¹⁴ A tudományos dilemmák tömör angol nyelvű összefoglalója: MALCOLM, Noel: *Kosovo: A Short History*, Macmillan, London, 1998, 31–37. p.; a téma egyik legelismertebb tudományos feldolgozása: PAPAZOGLU, Fanula: *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Equilibrium, Beograd, 2007, Első kiadás: 1969; egy tömörebb és frissebb összefoglaló: MIRDITA, Zef: *O problemu etničkog podrijetla Dardanaca*, VAMZ, 3.s., XLII, 2009, 357–386. p.

¹⁵ GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 52. p.

tartozónak tekintenek.¹⁶ Connor azzal árnyalja a jelenséget, hogy metaforákkal fűtött érzelmi kötődésről beszél: az üzbégek képzeletvilágában a szülőföld egyben „az ősapáik elporladt teste”, de ugyanilyen példa a szerb nacionalisták hivatkozása, hogy „minden szerb földnek minősül, amit szerb vér öntözött”.¹⁷ Egy magát nemzetnek tekintő embercsoport mindenképpen be kell, hogy népesítsen egy területet, amelyre ez alapján politikai igényt formál. Ha ez az „igénybejelentés” nem létezik, akkor az a lakosság nemigen tekinthető nemzetnek. A politikai igény végső célja, hogy ez a magát nemzetnek tekintő közösség ezen az adott területen legalább autonómia formájában politikai hatalomhoz jusson, ideális esetben létrehozassa saját nemzetállamát. A függetlenség célját már megvalósító nemzet további célja, hogy nemzetállamát megőrizhesse, illetve annak szuverenitását, azaz a nemzet által rá átruházott hatalom gyakorlásának kizárólagos jogát kiterjeszthesse mindazon földekre, amelyekre nemzeti doktrínája alapján igényt tart. Ebben a megközelítésben a modern szerb nemzet első világos artikulációja az Ilija Garašanin nevéhez kapcsolódó 1844-es nemzeti program volt, ami igényt jelentett be azokra a földekre, amelyeket nélkülözhetetlennek tekintett a nemzetállam fennmaradása és boldogulása szempontjából.

Az államcentrikus felfogás

Egy, főleg a nyugati világban elterjedt, a francia és angol nyelv globális hatásán keresztül máig fennmaradt értelmezés nem feltétlenül egy nyelvhez, kultúrához vagy területhez, hanem egy-egy konkrét államhoz köti a nemzeteket. Az angol nyelvben sokszor szinonimaként használják a nemzet és állam fogalmát, így az angolszász sajtóban a mai napig lehet találkozni olyan zavarosnak tűnő fordulatokkal, hogy „rosszul kormányzott nemzetek (nations), mint Líbia és kormányzattal nem rendelkezők, mint Szomália”,¹⁸ pedig itt nyilvánvalóan államot, vagy inkább országot értünk ezalatt az adott kontextusban. Bár a magyar nyelvben ilyen fogalmi keveredés nincs, de azért szögezzük le, hogy a nemzet egy lélektani, kulturális és szociológiai kötelék az emberek között, míg az állam egy alkotmányjogi fogalom, ami sokkal merevebb kap-

¹⁶ SMITH, Anthony D.: *National Identity*, Penguin Books, London – New York – Toronto, 1991, 9. p. és 40. p., Interview – Anthony D. Smith, Sep 2, 2013, E-International Relations, <<https://www.e-ir.info/2013/09/03/interview-anthony-d-smith/>> (letöltve: 2022. 01. 27.).

¹⁷ CONNOR: *Beyond Reason...; ANZULOVIC, Branimir: Heavenly Serbia – From Myth to Genocide*, Hurst & Company, London, 1999, 79. p.

¹⁸ CONNOR, Walker: *The Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is a ...*, In: HUTCHINSON-SMITH: *i.m.*, 36–46. p., 36–38. p.; THOMPSON, Mark: *U.S counterterrorism Tactic: Go Small, Go Home*, *Time*, October 23, 2013, 8. p.

csolatot létesít a határain belül élők között. A nemzethez tartozás egy politikai jelentőséggel bíró identitáskérdés, az állampolgárság viszont egy jogi kategória. A nemzet elhagyása lehet nehéz lélektani döntés, de nem jár jogi bonyodalmakkal, egy születéssel szerzett állampolgárságról viszont csak rigorózus hivatali procedúrával lehet lemondani.

A fenti megközelítésben, amely a nemzetet egy adott állam lakosságával azonosítja, benne rejlik az a tézis, hogy önálló ország nélkül nem létezik nemzet. Ennek a felfogásnak a fényében albán nemzet nem is létezhetett 1912 előtt, ahogy a zsidóság is csak 1947-ben vált izraeli nemzetté. Max Weber gondolata kívánkozik ide: a nemzet egy presztízst jelentő közösség, ezért minden olyan embercsoport, amely saját kultúráját felsőbbrendűnek vagy legalábbis „másikkal nem helyettesíthető értékűnek” tartja, ha lehetőség adódik, saját államot szeretne.¹⁹ Viszont nem minden etnikai közösség válik nemzetté, és a nemzetté válóknak sem feltétlenül adatik meg a lehetőség a történelemben, hogy saját államot hozzanak létre. A mai világban számos olyan nemzet kikristályosodását láthatjuk, amelyek nem rendelkeznek saját független állammal: katalánok, skótok, kurdok, csecsenek.

Az „államcentrikus” felfogás tükröződik a mai napig az angolszász nemzetdefinícióban: „az összes ember, aki egy meghatározott országban él.” (*all the people who live in a particular country*).²⁰ Ennek a meghatározásnak az univerzalizációja azonban nyilvánvalóan nem áll meg a kelet-európai térségben, amelybe a Balkánt is sorolhatjuk, ahol nem is ez a Nyugat-Európában elterjedt feszes államnemzeti szemlélet vált meghatározóvá, amely egyenlőségjelet próbál tenni egy létező ország lakossága és a nemzet közé. Térségünkben számos olyan nemzettel találkozhatunk (magyar, szerb, albán, vagy akár orosz), amelyeknek egyes részei különböző kormányzat uralma alatt állnak. Ezeknek a nemzeteknek a tagjai bár nem egy államban élnek, de egy *politikai közösséget* alkotnak, legalábbis abban az értelemben, hogy vannak közös politikai céljaik. A nacionalizmus közép- és kelet-európai realitásait sokkal inkább tükrözi, hogy a magukat szerbnek, albánnak vagy magyarnak valók egy osztatlan politikai közösségként felfogott nemzethez tartozónak tekintik magukat, függetlenül attól, hogy a meghúzott államhatárok melyik oldalán élnek.

Kevesen emelik ki viszont a modern nemzetek egyik legfontosabb jellemzőjét, ami pedig nem más, mint, hogy ezek a politikai közösségek gazdaságilag is kompakt egészet alkotnak. Mint A. D. Smith fogalmazza meg egy korai művében, vertikális munkamegosztás jön létre a nemzetben belül,²¹ tehát minden társadalmi réteg szerepet kap a „nemzetgazdaságban”. Azt, hogy a

¹⁹ WEBER: *Nation...* 24–25. p.

²⁰ Collins *Cobuild Dictionary*, HarperCollins, Glasgow, 2006.

²¹ SMITH, Anthony D.: *Theories of Nationalism*, Duckworth, London, 1971, 186. p.

politikai–kulturális–nyelvi közösség mennyire segíti elő a gazdasági integrációt, akár határokon átnyúlóan, jól példázza a boszniai Republika Srpska és a Szerb Köztársaság között kialakított „speciális párhuzamos kapcsolat” 1997 után, illetve Koszovó és Albánia együttműködése az infrastruktúra és kereskedelem területén, különösen Pristina 2008-as egyoldalú függetlenségi nyilatkozatát követően.

Gellner eleve a modernizációval és az iparosodással állította összefüggésbe a nacionalizmus és a nemzet megjelenését. Az 1960-as és 1980-as évek között kidolgozott elmélete szerint az iparosodás kora hozta létre a nacionalizmus eszméjét, majd ez az eszme hozta létre a nemzeteket. Bár az iparosodás és a nacionalizmus közötti merev ok-okozati összefüggést a kutatók nem tartják mindig meggyőzőnek a konkrét történelmi példák sorát átvizsgálva,²² a két történelmi jelenség időbeli átfedése nyilvánvalóan nem véletlen. A modernizáció és ezen belül az iparosodás, illetve a nacionalizmus terjedése egymást segítő-erősítő folyamatoknak tűnnek az elmúlt bő két évszázadban a Balkánon is. A szerb és albán nacionalizmus megjelenése megelőzte a modernizációt a két nép által lakott területeken, mivel a francia forradalomból kipattanó nacionalizmus eszméje előbb ért a Balkánra, mint az ipari forradalommal felgyorsuló gazdasági és társadalmi modernizáció. Viszont a szerb nemzetépítés az első világháború előtti ipari konjunktúra idején, az albán népesség nemzeté válása pedig az 1945 utáni szocialista iparosítással párhuzamosan fejeződött be, tehát végül mindkét esetben az iparosodással és modernizációval karöltve alakultak ki a modern nemzetek, ami igazolni látszik E. Gellner elméletét.

A nemzetet alkotó kohéziós elemek áttekintése után célszerű visszatérni a fogalom definíciójához. Univerzális megközelítésben talán a jelenséget négy évtizeden át tanulmányozó, publikációiban definiálni próbáló és végül az etnoszimbolista iskolánál lehorgonyzó Anthony D. Smith meghatározása tűnik a legteljesebb értékűnek. Ez úgy hangzik, hogy „a nemzet egy olyan saját névvel rendelkező embercsoport, amely egy történetileg meghatározható területhez kötődik, közös történelmi emlékezettel, mítoszokkal és saját tömegkultúrával rendelkezik, közös gazdasági térben él, és minden tagjára azonos jogok és kötelezettségek vannak érvényben.”²³

Az *etnikum*, ezzel szemben – szintén A. D. Smith alapján – úgy definiálható, mint: „saját névvel illetett, közös eredetmítosszal, történelmi emlékekkel és a közös kultúrának bizonyos elemeivel már rendelkező embercsoport, amelynek érzelmi kötődése van egy adott területhez (szülőföld, őshaza), és valamilyen szolidaritás már megjelent körükben, legalább az elit szintjén”. A modern nemzeteket tehát legalább két alapvonás markánsan megkülön-

²² Ezt Anthony D. Smith is felvetette, Írország, Finnország mellett Szerbia példáját is említve. SMITH, Anthony D.: *Nationalism and Modernism*, Routledge, London – New York, 1998, 36. p.

²³ SMITH: *National Identity...*, 40. p.

bözteti a korábbi etnikai közösségektől, vagy politikai (nemesi) nemzetektől. Az egyik a jogegyenlőség intézménye, azaz, hogy minden tagja azonos jogokat élvez és kötelességekkel rendelkezik. A másik a nemzeten belül vertikális munkamegosztás, azaz a nemzeti társadalom minden tagja elvileg aktív részese a nemzetgazdaságnak.

Perennializmus, modernizmus, etnoszimbolizmus

A nemzetek keletkezésének időpontjáról sincs teljes konszenzus a tudományos világban. A nacionalizmus jelenségét kutatók közötti legszélesebb vita az elmúlt évtizedekben éppen arról szólt, hogy az emberi társadalom nemzeti közösségekbe szerveződésének kezdetét mikorra tehetjük: a 18. és 19. század fordulójára vagy korábbra, esetleg jóval korábbra? Ez egy alapkérdés, hiszen az erre adott választ követően lehet meghatározni a nemzet pontos helyét és szerepét a történelem folyamatában. Egy adott korszakhoz köthető társadalmi-politikai jelenségről van szó vagy az emberi történelem újra és újra kitermeli a nemzeteket, csak esetleg némileg eltérő változatokban és elnevezés alatt? További fontos tudományos kérdés a nemzetek vizsgálatakor, hogy vajon egy természetes evolúció nyomán jöttek létre vagy pedig a társadalmi elitiek teremtették őket egy végiggondolt, tudatos „nemzetépítési folyamat” során.

A 20. század derekáig a tudományos körökben és a közgondolkodásban a nemzetet öröktől fogva létező jelenségnek, egyfajta állandó társadalmi realitásnak tartották. A történetírás döntően a nemzetek történetének áttekintését jelentette, amelynek gyökereit a korai középkorig, esetleg a késő ókorig volt szokás visszavezetni. Ez a nemzetek „ősidőktől” való létezését hangsúlyozó *perennialista felfogás* a 18–19. század fordulóján virágzó német romantikában fogant. Ennek az eszmei irányzatnak a világában az egyes nemzetek ugyan eltűnhetnek a történelem színpadáról, de a nemzet jelensége nem, mert az örök kategória. Álláspontjuk talán megfoghatóbb és kevésbé statikus színezetű egy konkrét példán keresztül: a német nacionalizmus egyik szülőatyjának tekintett Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) szerint bár a nemzet mindig is létezett, de beteljesüléséhez hozzá kellett adni a „politikai dimenziót”, azaz a szuverén nemzetállamot.²⁴

Gyáni Gábor szerint az egyes nacionalizmusok ezért támasztottak igényt arra, hogy a modern nemzetállamokká alakuló népek „bizonyított” ősi eredettel rendelkezzenek, és ezeknek az elődöknek tekintett etnikai csoportoknak a felbukkanása a forrásokban egyben a nemzeti történelem kronológiai kezdeteként is szolgált. „Ebben áll a nemzet ún. perennialista felfogása, melynek

²⁴ SMITH: *Theories...*, 199. p.

értelmében az egyes modern európai nemzetállamok etnikai és minden más értelemben vett eredete egyaránt a késő antikvitás koráig nyúlik vissza.”²⁵

A nacionalizmus jelensége és a német iskola igen komoly kritikát kapott a második világháború utáni tudományos életben. A perennialista paradigma legnagyobb gyengeségének az tekinthető, hogy narratívájában összemosódik az ősi etnikum, a premodern etnikai közösségek vallási kultúrája és szolidaritása, illetve a szekuláris kultúrák köré fonódó modern nemzetek jelensége, ami jelentősen akadályozza az eszme- és társadalomtörténeti folyamatok árnyaltabb megközelítését és elemzését. További konkrét probléma a perennialisták megközelítésével, hogy követői hajlamosak a legújabb kori nemzeti-etnikai ellentétek mögé történelmi mélységű antagonizmust odaképzni.²⁶ Ez történt a Jugoszlávia felbomlását kísérő háborúk idején is, a legnagyobb hatású példaként Robert D. Kaplan 1990-es évek első felében megjelent, *Balkan Ghosts* című könyvét tartják.²⁷ Az ebben kifejtett *ancient hatred*, tehát a balkáni etnikumok közötti örökös gyűlölködés magyarázatával az volt a legfőbb gond, hogy sokáig elvonta a figyelmet attól, hogy a fegyveres konfliktusnak nagyon is 20. századi okai voltak. A balkáni nacionalizmusok közötti harc az 1990-es években nem feltétlenül volt levezethető a Jugoszlávia előtti felekezeti ellentétekből, még ha egyes résztvevők propagandacélból igyekeztek is ilyen látszatot kelteni.

A modernisták, – akiknek nézete az 1960-as és 70-es évekre uralkodó irányzattá vált a tudományos életben – a nemzetet, a nacionalizmust csakúgy, mint a nemzetállamokat modern társadalmi jelenségeknek, az ipari civilizáció eszmei és politikai termékeinek tekintik. Mint az iskola talán legjelesebb képviselője, a fentebb már említett Ernest Gellner fogalmazott, a nemzet és a nacionalizmusok „nem állandó vonásai az emberi életnek“, csupán az iparosodástól számíthatjuk a létüket. A marxista Eric Hobsbawm, a modernista iskola megteremtőjének számító E. Gellner és a világtörténelem trendjeinek tanulmányozásával tekintélyt szerzett William H. McNeill közös meglátása szerint a nemzet egy meghatározott, napjainkat is átfedő történelmi periódushoz tartozó politikai kategória. A nacionalizmus eszméjét és egyben a mai értelemben vett nemzeteket is a nyugati típusú modernizáció meghatározó gazdasági-társadalmi jelenségei, az iparosodás mellett az urbanizáció, az általános állami közoktatás és a feudális viszonyok lebontását követően felgyorsult társadalmi mobilizáció teremtették meg.²⁸

²⁵ GYÁNI Gábor: Miért fontosak nekünk a hunok?, *Mozgó Világ*, 2021, <<https://mozgovilag.hu/2021/05/11/gyani-gabor-miert-fontosak-nekunk-a-hunok/>> (letöltve: 2022. 01. 11.).

²⁶ SMITH, Anthony D.: *Nations and Nationalism in a Global Era*, Polity Press, Cambridge, 1995, 79–80. p.

²⁷ KAPLAN, Robert D.: *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, St. Martin's Press, 1993.

²⁸ GELLNER: *Nemzetek és Nacionalizmus...*, 32–60. p.

A modernisták nézeteihez csatlakozott egy további nagy alakja a nacionalizmus tudományoknak, a posztmodernistának is tekintett Benedict Anderson. Ő is a 18. század végére és 19. század elejére teszi a modern nemzet születését, de a létrehozó jelenségek körét kibővítette a könyvnyomtatással és az ennek következtében kifejlődő tömegkommunikációval, ami a nyelven keresztül egy új minőségű, talán megkockáztatható, hogy korábban még nem látott intellektuális és érzelmi kapcsolatot teremtett olyanok között, akik soha nem ismerték egymást személyesen. A tömeges olvasás tette lehetővé a közös nyelvet beszélők valódi szellemi közösséggé kovácsolódását. Egy nemzet ugyanis olyan emberekből áll, akik talán soha nem találkoznak és akiknek esélyük sincs semmiféle tartalmas *személyes* kapcsolatot kialakítani egymással. A nemzet tagjait nem a mindennapos interperszonális kontaktus kapcsolja össze, formálja közösséggé, mint a korábbi, archaikus, kisebb társadalmi formációkat, jellemzően egy faluközösséget. Anderson magyarázatában a kohézió azon a tényen alapszik, hogy a nemzeti közösség létét mind elfogadják, képzeletükben megalkotják (*imagined communities*).²⁹ Az Anderson által hangsúlyozott nyomtatáskapitalizmus (*print capitalism*) közösségformáló erejét, nemzetépítő szerepét kiválóan végig lehet követni a szerb sajtó 1834 és 1914 közötti történetében, amely természetesen módon egybeesett az írástudatlanság felszámolásával Szerbiában.

A modernizmus kritikájaként megjelent a neo-perennializmus irányzata. Az iskola képviselői azt igyekeznek bizonyítani, hogy bizonyos nemzetek már léteztek a modernizmus kezdete előtt is, de megközelítésük szelektívebb és érvelésük óvatosabb, mint a perennialistáké.³⁰ John Armstrong kutatásai az etnikai identitásokról a középkori keresztény és iszlám társadalmakban nagy hatást váltott ki és egyre inkább felhívta a figyelmet az etnikai közösségek (*ethnie*) és nemzetek fogalma közötti különbségtétel fontosságára.³¹ Walker Connor megközelítésében a modernizáció csak katalizátor szerepet játszott abban a folyamatban, amely során az etnikai közösségek nemzetté váltak. A nemzetté válás gyökereit azonban a már premodern időkben létező etnikai identitásban, kötelékben és szolidaritásban vélte felfedezni. A bírálatok nyomán Gellner fő művének 1983-ban történt megjelenését követően némileg revidálta nézeteit, és úgy vélekedett, hogy a nemzeti összetartozás egy korai

²⁹ A modernista iskola további neves képviselői leghíresebb műveikkel: NAIRN, Tom: *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*, New Left Books, London, 1977; GIDDENS, Anthony: *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge, 1985; BREUILLY, John: *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester, 1982.

³⁰ SMITH, Anthony D.: *Ethno-symbolism and Nationalism - A cultural approach*, Routledge, London - New York, 2009, 10-11. p.

³¹ SMITH, Anthony D: *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, New York, 1987, 14-15. p., a Smith által hivatkozott mű: ARMSTRONG, John A.: *Nations Before Nationalism*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1982.

megnyilvánulásának már a modern kor előtt is voltak bizonyos változatai, mint az ókori Izrael, illetve a cseh huszitizmus.³² Más tudósok (Hroch) úgy próbáltak a történeti hitelesség, illetve a szociológiai elméletalkotás szükség-szerű leegyszerűsítési kényszere között kompromisszumot kötni, hogy különbséget tettek „történelem nélküli nemzetek”, illetve olyan nemzetek csoportja között, amelyek már a középkorban politikai entitásokat hoztak létre.³³

A modernizmus egyik legnevesebb kritikusa, Gellner egykori tanítványa, Anthony D. Smith valahol a perennialisták és modernisták között kereste az utat. Ő arra az álláspontra helyezkedett, hogy bár a nemzet új jelenség, de kialakulásában – főleg Európában – nagy szerepet játszottak a korábban kialakult etnikai közösségek. A modern nemzeteket tehát nem a „semmitől találták fel”, hanem az etnikai közösségek korábbi etnikai-kulturális gyökereit, azaz mítoszokat, emlékeket és szimbólumokat felhasználva alakították ki. Főleg ott volt ennek jelentősége, ahol korábban létezett olyan premodern etnikai állam, amely logikus alapot jelenthetett egy modern nemzetállam létrehozásához.

Azt azonban az etnoszimbolista iskolát létrehozó A. D. Smith is leszögezte – legalábbis korai munkáiban –, hogy a modern kor (nagy francia forradalom) előtti államok lakossága vallási-etnikai közösségeket alkotott ugyan, de modern értelemben vett nemzetet nem. Azt is belátta A. D. Smith, hogy közvetlen etnikai előzmény nélkül is létre lehetett hozni nemzetet, elég csak az Egyesült Államok, Argentína vagy Ausztrália példáit elővenni.³⁴ Az sem tűnik vitatottnak a neo-perennializmus részéről, hogy a világi értelmiség felbukkanása és az általa megkonstruált nacionalista doktrína a modernizáció eredménye. Összeségében tehát, a nemzeti célokban gondolkodó nacionalizmus, a világi (nem egyházi) értelmiség által vezetett, jogegyenlőségen alapuló, és egy szekuláris magas kultúrát ápoló modern nemzet, mégiscsak az újkor terméke, még ha genezise némileg összetettebb gyökerekkel rendelkezik is, mint azt a modernisták leírták.

Ha a modernisták és perennialisták elméleteit az albán és szerb történelmi példákra vetítjük, úgy tűnik, hogy az albán nemzet születése az előbbieket tézisének látszik erősíteni. Az albánok esetében ugyanis nem beszélhetünk sem olyan állami, sem olyan protonemzeti előzményről, amely meggyőzően alá lenne támasztva tudományos bizonyítékokkal. Maga az illír elmélet alapos kidolgozása és elterjesztése az albán népesség körében is döntően 1945 után történt, ami egybeesett Albánia és a szomszédos albán területek iparosításával és modernizálásával.

Az ókori illírekre való visszautalás ugyan nemzeti kohéziót erősítő történelmi mítosznak jó, és kétségtelenül hitelességet meríthet több 19. században

³² GELLNER: *Nemzetek és nacionalizmus...*, 223. p. (John Breuilly utószava).

³³ HROCH: *Social Preconditions...*, 9. p.

³⁴ SMITH: *National Identity...*, 8. p.

közzétett nemzetközi tudományos publikációból is. Az etnikai-nyelvi kontinuitás azonban nem bizonyított meggyőzően. A nyelvi kapcsolat különösen gyenge lábakon áll, hiszen az illír nyelvnek nem létezik írásos nyoma, csak az illírek körében használt nevek maradtak fenn ógörög és latin közvetítéssel. Bár számos nyelvész évtizedekkel ezelőtt az albán nyelv illír eredete mellett tette le a voksát, vannak nyelvtudósok, mint például az osztrák Joachim Matzinger, akik beható kutatásokat végeztek, hogy ezt a toposzt az eddiginél szigorúbb lingvisztikai kritika alá vegyék.³⁵ Ennek során arra derült fény, hogy egyetlen illírnek tekintett ókori földrajzi vagy személynév sem került át közvetlenül az albán nyelvbe, időbeli megszakítás nélkül. Ebből azt a következtetést vonták le, hogy az albán nem tekinthető az illír egyenesági nyelvi leszármazottjának, inkább valamilyen más, eddig nem feltárt indoeurópai balkáni nyelvből fejlődhetett ki.³⁶

A középkorban, a Bizánci Birodalom hatalmának meggyengülését (1204) követően létezett egy államalakulat nagyjából a mai Albánia északi területén, amelyet Arbériának neveztek. Lakói magukra *arbër*, *arberese* elnevezéseken hivatkoztak.³⁷ Arbéria nagyjából egybeesett az ókori *albanoi* néven ismert illír törzs szállásterületével, ami a mai Kruja és Durrës városok között húzódott és legfontosabb települése Albanopolis (Albanum) volt. A romanizált illírek utolsó említése és a „középkori albán állam” forrásokkal alátámasztott felbukkanása között azonban félévezredes időszakadék húzódik, aminek okáról a bizánci krónikák semmit sem árulnak el nekünk.

Az említett középkori államalakulat, azaz Arbéria és a mai albán etnikum között is történelmi szakadék húzódik. Arbéria állam lakói az oszmán hódítást (15. század) kísérő elkeseredett háborúskodás következtében megtizedelődtek.³⁸ Bekövetkezett egy spontán névcseré is, egy ponton már nem *arberese*-ként hivatkoztak magukra és nyelvükre, hanem mint *shqip*.³⁹ A lakosság jelentős része az oszmán hódoltság alatt áttért az iszlám hitre, ezzel átment egy jelentős kultúraváltáson (a velenceiek által terjesztett római katolikusról vagy a bizánci keresztényről az oszmán-perzsára), illetve megfordította po-

³⁵ LIKMETA, Besar: Austrian Scholars Leave Albania Lost for Words, *Balkan Insight*, March 25, 2011, <<https://balkaninsight.com/2011/03/25/austrian-scholars-leave-albania-lost-for-words/>> (letöltve: 2022. 01. 11.).

³⁶ LIPPERT, Andreas – MATZINGER, Joachim: *Die Illyrer Kultur und Sprache eines alteuropäischen Volkes*, Kohlhammer, 2021.

³⁷ CSAPLÁR Krisztián: Az albán nemzetállam megteremtésének első kísérlete, *Világtörténet*, 1999/tavaszi-nyári, 33. p.

³⁸ Az egész Balkán-félszigetet hatalmas számban hagyták el keresztény albánok, akik Itáliába menekültek. L.: BARTL, Peter: *Albanien*, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 1995, 62–63. p.

³⁹ *Uo.*, 20. p.; CSAPLÁR-DEGOVICS Krisztián: *Az albán nemzettévalás kezdetei (1878–1913) – a Rilindja és az államalapítás korszaka*, ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Budapest, 2010, 63. p. és 238. p.

litikai lojalitását, és az oszmán hódítók kezdeti adóz ellenségéből a szultánok lojális alattvalójává vált a következő 400 évre. Ha a nemzetet vagy akár az etnikai közösséget egy bizonyos kultúrával azonosítjuk, akkor itt mindenképpen fel kell figyelni a folyamatosság megszakadására.

A tagolt földrajzi viszonyok miatt kialakult vallási, törzsi és nyelvi megosztottság is közrejátszott abban, hogy az arberik utódjai a 19. század első felében nem tekintették egymást egy közösség tagjainak. Egy magyar tudós által 1881-ben, helyszíni utazása nyomán lejegyzett megfigyelés arról tanúskodik, hogy „a geg és toszk albánok egymással folytonos harcban állanak; nem tartják egymást rokonoknak, habár ugyanazon nyelvet beszélnek; mely nem különbözik annyira egymástól, mint a hollandi és német, vagy az északi és déli olasz, vagy az eoldori és joniai, vagy az athéni és spártai görög nyelv.”⁴⁰ Itt is az látszik, hogy a kora középkori államok lakosságának és a jelenkori nemzeteknek az azonosítása nem feltétlenül nyugszik szilárd történettudományi alapokon.

Ha A. D. Smith definíciójából indulunk ki, akkor még egy etnikai közösség kohéziójáról sem feltétlenül beszélhetünk a 19. században. Az egyik kritérium a közös történelmi emlékek megélése lenne. Egy az albán vidéket megjárt szerb szerző 1897-ben napvilágot látó műve azonban arról számol be, hogy „az arnauták nem nagyon foglalkoznak azzal, hogy mi történt a múltban. Nem érdekli őket a történelem, ezért nem is nagyon tudnak beszámolni múltbéli eseményekről. Még a Kruja és Leshe környékén élők is csak igen keveset beszélnek a bátor Szkenderbégről... ez a maga idejének kiemelkedő hőse saját népének emlékezetében teljesen elfelejtődött.”⁴¹ Az albán nemzet öntudatát ezért az 1912-ben létrejött modern albán államnak kellett megteremtene szimbólumokkal, mítoszokkal, illetve egy egységes nyelv létrehozásával, amelyek kohéziós alapjain a közös identitás kiformalódhatott.

A szerb nemzetállam ismertnek tekintett középkori előzményei, annak kulturális fejlettsége elviekben akár a neo-perennialista álláspont érvényességét is alátámaszthatná. Viszont valóban létezett-e valamilyen *nemzet* a középkori szerb államban? A középkori rác állam (Raška) lakossága egy nagy létszámú, jelentős belső szolidaritással rendelkező szláv közösség volt, amelynek külkapcsolatai is voltak, és amelyet már a 10. századi bizánci források saját nevükön illettek. Ahogy viszont a raškai állam határai a 14. században elérték a Jón-tengert és az Égei-tengert, úgy etnikailag egyre heterogénebbé vált, arománok, arberik és magukat „rómainak” nevező görög ajkúak váltak nagy számban a Nemanjida-dinasztia alattvalóivá. A ma használatos, modern

⁴⁰ ERŐDI Béla: Az albán nép és nyelve, *Philologiai Közlöny*, 5. évfolyam 10. füzet, Franklin, Budapest, 1881, 763–782. p.

⁴¹ BOGOSAVLJEVIĆ, Aleksa: *O Arnautima*, Dielli, Beograd, 2019, 14–15. p. (Kruja vára volt Szkenderbég főhadiszállása a törökellenes harcok során – a szerző megj.).

értelemben vett nemzetről tehát biztosan nem, de még etnikai közösségről sem beszélhetünk a 14. századi, birodalommá vált Nemanjida államban. A társadalom igazodási pontja nem a nyelv vagy etnikum, hanem az államvalás volt, ami a 13–14. században a bizánci rítusú kereszténységet jelentette. Dusan cár törvénykönyvében (1349) az ettől eltérő hit, mint a „latin eretnőség” vagy a „bogumil eretnőség” követése diszkriminációt és büntetést vont maga után.⁴² Az állam tehát vallási homogenitást követelt meg, ami egyben kulturális és politikai kapcsot is jelentett. Az anyanyelv és etnikai háttér másodlagos jelentőségű volt. A középkorban ráadásul hiányzott még legalább két feltétel, ami a felvilágosodás korszakát és a polgári forradalmakat követően a modern nemzetek létrejöttében szerepet játszott: 1. a társadalom nem alkotott vertikális munkamegosztással rendelkező gazdasági közösséget, 2. tagjai nem rendelkeztek egyenlő jogokkal. Mindkettő hiánya nyilvánvalóan a feudális társadalmak alaptermészetére, hierarchikus tagozódásukra és az ezzel járó előjogokra vezethető vissza.

Vajon az első szerb felkelés kirobbanásakor (1804) beszélhetünk-e szerb nemzetről, nemzettudatról? Tényleg úgy volt, ahogy egy francia történész írta az 1990-es évek derekán: „az oszmán megszállás négy évszázada alatt a szerb nép nem vesztette el nemzeti öntudatát és a szerb állam feltámasztásának reményében élt?”⁴³ Átvehetjük-e kritikátlanul a szerb történetírásban korábban a 19. század elején lezajlott törökellenes felkelésekre használt „szerb nemzeti forradalom” (*srpska nacionalna revolucija*) kifejezést?⁴⁴ (Ez a terminológia eredetileg Leopold Ranke német történész 1829-es művének címéből származik [*Die Serbische Revolution*], amelyet a modern szerb öntudat alapjainak lerakásában élen járó Vuk Stefanović Karadžić átvett⁴⁵ és így hosszú időre rögzült a szerb történetírásban.)

Modern nemzetről és nemzeti öntudatról ezekben az években sem beszélhetünk még, aminek az egyik fő oka, hogy ebben az időszakban továbbra is premodern állapotok uralkodtak a belgrádi pasalik (szendrői szandzsák) területén, ami az ott élő emberek gondolkodását is behatárolta. Bár a belgrádi vilajetnek 1817-től keresztény vezetője lett, a gazdasági-társadalmi viszonyok igen keveset változtak. Miloš Obrenović egyfajta abszolutista uralkodóként a tartományt saját birtokaként kezelte, a 16–17. századi európai gyakorlat folytatásaként, amikor még az állam területére a római magánjog tulajdon-

⁴² ZAKONIK, Dušanov: *Zakon Blagovernog Cara Stefana / Bistrički prepis*, Ethos, Beograd, 2002, 22. p. és 80. p.; MALCOLM: *Kosovo...*, 52. p.

⁴³ NOUZILLE, Jean: *L'insurrection nationale serbe et les grandes puissances (1814–1813)*, In: *Europe and the Serbs*, Historical Institute of SANU, Belgrade – Novi Sad, 1996, 221. p.

⁴⁴ ANTIĆ, Čedomir: *Srpska Istorija*, Vukotić Media, Belgrád, 2015, 141. p.; PEROVIĆ–STRUGAR: *i.m.*; VLAHOVIĆ: *Postanak...*, 95. p.; MARKOVIĆ, Svetozar: *Srbija na Istoku*, 1872, <<https://www.marxists.org/srpshrva/biblioteka/markovic/1872/srbija-na-istoku/2-lat.htm>> (letöltve: 2022. 09. 13.).

⁴⁵ *Srpska nacionalna revolucija u kazivanjima Vuka Stefanovića Karadžića*, NIRO, Jedinstvo, 1987.

lásra vonatkozó szabályait alkalmazták.⁴⁶ A személyi függőségi viszonyokat, amelyek értelemszerűen kizárták a jogegyenlőséget, 1835-ben szüntették meg az autonóm szerb fejedelemségben. Ekkor fogadtak el egy olyan alkotmányt, amelyet majd 1838-tól egy török fermán formájában kihirdetett másik vált fel, és amelyek már a hatalmi ágak elválasztásának, illetve az állampolgári jogok elismerésének talaján álltak, azaz legalábbis formálisan jogegyenlőséget hirdettek.

A törökellenes szerbiai felkelések idején, a 19. század első két évtizedében még nem volt világos, hogy a szerb nemzet nyelvi, felekezeti vagy esetleg más kohéziós összetevő mentén kívánja magát megszervezni. Ekkor még egyértelműen a vallási elem állt a kohéziós elemek középpontjában, nyilvánvalóan az egyház hatására. Kezdetleges tervek léteztek, de világos stratégia még nem született arról, hogy hol húzódnak a modern Szerbia határai. Márpedig A. D. Smith szerint a nemzetet az is megkülönbözteti az etnikai közösségtől, hogy míg az utóbbinak egy általános kötődése van egy területhez, addig az előbbi ennek ki is tudja jelölni a pontos határait.

A független nemzetállam létrehozásának nemzetközi feltételei sem voltak adottak a 19. század első évtizedeiben. A három konzervatív, multietnikumú, dinasztikus birodalom (Habsburg Birodalom, cári Orosz Birodalom, Oszmán Birodalom) szomszédsága jelentős politikai korlátot emelt bármilyen önállóságra irányuló célkitűzés elé. A felkelés első időszakában ezért a felkelés vezetője, Karađorđe szerette volna a Habsburg uralkodó szuverenitása alá helyezni a szerb területeket, nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy a Száván túl, a magyar Délvidéken, illetve a Duna mentén Szentendrétől már éltek hittársak és biztosítottak látszott a vallásgyakorlás szabadsága.⁴⁷

A nemzetközi környezet csak 1830-ra változott meg, amikor a nyugati liberális nacionalizmus hatására elfogadottá vált két új európai állam, Belgium és Görögország létrejötte. Ez a két államalakulat viszont még nem nyelvi-etnikai alapon, hanem szigorúan felekezeti vonalak mentén szerveződött. A katolikus flamandok semmilyen közösséget nem akartak a szomszédos országban élő, velük azonos nyelvet beszélő, de református vallású hollandokkal, és inkább a frankofón vallonokkal éreztek közösséget. A Peloponnészosz ortodox keresztény hellén lakói pedig a törökellenes harcok idején legyilkolták vagy elüldözték a velük azonos nyelvet beszélő, de iszlám vallású szomszédjaikat, mert őket az oszmán hatalommal azonosították.⁴⁸ A nyelvi azonosság tehát egyik esetben sem jelentett kohéziós elemet.

⁴⁶ MACLEAN, Robert M., (ed.): *Public International Law*, HLT Publications, London, 1996, 79. p.

⁴⁷ ČOROVIĆ, Vladimir: *Borba za Nezavisnost Balkana*, Balkanski Institut, Beograd, 1937, 54–55. p.

⁴⁸ A görög függetlenségi harc első szakaszában a peloponnészoszi-félsziget 40 ezer muzulmán lakosából 15 ezret legyilkoltak a görög felkelők, aminek legelhíresebb epizódja Tripoli város lakosságának lemészárlása volt 1821 októberében. JELAVICH, Barbara: *A Balkán Története*, I. kötet, Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 198. p.

Az első szerb felkelés (1804–1813) idején csak egy magát felekezeti alapon definiáló *etnikai közösségről* beszélhetünk, amely rendelkezett egy közös vallási kultúrával, egy szintén vallásos színezetű népi folklórral, ennek részeként pedig a koszovói mítosszal, ami vallási alapon szolidaritást teremtett az akkori belgrádi pasalik keresztény lakói között. Az iszlám vallásúakat ez az etnikai közösségi tudat nem tekintette másnak, mint ellenségnek, függetlenül attól, hogy a pasalik területén születtek és keresztény szomszédaikkal azonos nyelvet beszéltek. A modern szerb nemzetet, amely számára már a nyelv is kohéziós elem volt, a függetlenségi harcok következtében megszületett autonóm szerb fejedelemség kezdte megteremteni az 1830-as évektől, felhasználva a Habsburg Birodalomból, különösen a dél-magyarországi szerb területekről beszivárgó nemzeti-nacionalista eszméket.

Talán legcélszerűbb Gellnerhez visszatérni, és abból a megállapításából kiindulni, hogy „a nacionalizmus olykor már létező kultúrákat nemzetté változtat, máskor feltalál nemzeteket, igen gyakran megsemmisít kultúrákat”⁴⁹. Esetünkben a nacionalizmus a létező szerb népi kultúra, illetve a középkori Nemanjidák állam- és szimbólumrendszere alapjain egy modern nemzetet kreált. Ez A. D. Smith etnoszimbolista-elméletét támasztja alá leginkább, amely arról szól, hogy a modern nemzet megteremtésének folyamata során felhasználták a „rendelkezésre álló” etnikai-kulturális előzményeket.

Fontos hangsúlyozni, hogy a modern szerb nemzetet egy új kulturális alapra kellett építeni. Az oszmán-török hódítás a 15. században megsemmisítette, illetve beolvasztotta a Nemanjidák középkori államának feudális arisztokráciáját. A korábbi katonai arisztokrácia elesett, elmenekült vagy áttért az iszlám hitre, így a vallási-etnikai kontinuitást az alávetett földművesréteg (rája) jelentette három és fél évszázadon át. Ezt a réteget a középkori bizánci kultúra viszont soha nem érintette meg, mivel sem írni, sem olvasni nem tudott, így azt nem is tudta érdemben továbbvinni. Az új szerb társadalom kultúráját majd a oszmán határokon belül élő pravoszláv egyházi és a Habsburg Birodalomba menekült szerbség felvilágosult szekuláris értelmisége együtt teremtette meg a 19. században. Ez viszont távolról sem jelentett teljes szimbóizist és konszenzust. Az egyháziak minden ellenkezése ellenére a szekuláris értelmiség a nemzetépítés oltárán egy nyelvcsere áldozatát sem tartott soknak. A korábbi írástudó réteg által a 19. század derekáig használt egyházi szlávot az addig csak Hercegovinában használt köznépi nyelvjárás váltotta fel az írásbeliségben. A nyelvcserevel a balkáni szláv lakosság a Drina folyó és az Adriai-tenger között élő tömegeit is be lehetett emelni a szerb nemzet kereteibe. Ezzel tudtak a boszniai vilajet pravoszláv vallású lakói elindulni a szerb öntudatra ébredés felé.

⁴⁹ GELLNER: *Nemzet és nacionalizmus...*, 6–7. p.

Mi köt össze? Nyelv vagy vallás?

A nemzet fogalmának államcentrikus megközelítése sokak számára például szolgált. Ennek az adott országon belül nyelvi vagy etnikai különbségeknek helyet nem adó „francia modellnek” a következetes követője a Balkánon Görögország, amelynek állameszméje nem hajlandó tudomást venni a (bolgár ajkú) szlávok vagy (çam) albánok jelenlétéről a határain belül, hanem a nemzeti homogenitás elvéhez ragaszkodva igyekszik őket beolvasztani, nem is eredménytelenül.⁵⁰ Ugyancsak a francia út követőjének számít Románia, amely az ország területén csak a román nemzet jelenlétét tudja elfogadni, más etnikumok, nemzeti identitások szimbolikus megjelenése elé adminisztratív korlátot állít.

Ennek az angolszász/frankofón eredetű álláspontnak a hatása annyira erős, hogy még a magyar alkotmányjogászok is úgy fogalmazzak, hogy „a nemzet politikai értelemben ma az állampolgárok közössége”. Ehhez persze hozzáteszik, hogy a „magyar nemzet esetében azonban a politikai és a kulturális nemzet fogalma nem esik egybe, hiszen az államhatárokon kívül élő, magyar állampolgársággal nem rendelkező magyarok a magyar nemzet részét képezik”⁵¹. Ennek a felosztásnak volt tulajdonképpen logikus jogi orvoslási lehetősége a kedvezményes honosítás bevezetése 2010-ben, amelynek igénybevételével a határon túl élő „kulturális nemzet” tagjai bizonyos mértékig a politikai nemzet aktív tagjaivá is válhattak, mivel részleges szavazati jogot kaptak Magyarország területén. A nemzeti és állami határok eltérése, így a politikai nemzet és kulturális nemzet elválása távolról sem magyar specifikum. Oroszok, szerbek és albánok szintén nagy számban élnek a nemzetállamukkal szomszédos országok területén, alkotmányjogilag az egyikhez, nyelvileg-kulturálisan inkább a másikhoz kötődve.

A német romantikusok által kidolgozott *kulturális nemzetfogalom* (kultúrnenzet – *die Kulturnation*) szerint az a nemzet tagja, aki a nemzet nyelvét beszéli, a nemzeti kultúrához tartozónak vallja magát. Ennek eredete – Hobsbawm szerint – Richard Böckh porosz statisztikus 1860-as évekből származó publikációjában lelhető fel, amelyekben a szerző azt állította, hogy a nyelv az egyetlen adekvát mércéje a nemzetiséghez tartozásnak.⁵² Mások

⁵⁰ A görögországi albánok témájában L.: PÓKA Ferenc: Albán nemzeti kisebbség Görögországban (20-21. század). Elfelejtett, eltüntetett nemzeti kisebbség?, *Pro Minoritate*, 2016/Tavaszi, 21-38. p.

⁵¹ TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ – SCHANDA Balázs: *Bevezetés az alkotmányjogba; Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei*, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2014, <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_548_Alkotmanyjog/ch03s03.html> (letöltve: 2022. 01. 27.).

⁵² HOBBSAWM, Eric J.: Etnikai identitás és nacionalizmus, In.: KÁNTOR Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 19-28. p.

egészen Johann Gottfried von Herder (1744–1803) porosz tudós és filozófus munkásságáig utalnak vissza, aki már felhívta a figyelmet a nyelvi összetartozás kötőerejére az emberi közösségekben, és akire a kulturális nacionalizmus vagy kultúrnemzet fogalmának szellemi atyjaként is hivatkoznak.⁵³ Mint Hobsbawm is megjegyzi, ez a nyelv és identitás közötti kapcsolatra rámutató érvelés jól szolgált a korabeli német nacionalizmus céljait, mivel a németek hagyományosan nem egy államban, hanem a kontinensen szétszórva éltek, és valóban ez volt a könnyen észrevehető kapocs közöttük.⁵⁴

A kis európai nemzetek számára is igen fontos a nyelvi identitás, a finn, a lett, a litván, vagy a grúz és örmény nemzet mind egy-egy különálló, specifikus nyelv köré csoportosult. Sok esetben a nyelvi identitáshoz a kisnemzetek akkor is ragaszkodnak, ha ez kívülről egy kicsit erőltetett, elég megnevezni a szlovák, a bosnyák, a montenegrói és a macedón nyelv példáját. A szlovákok a csehekkel, a bosnyákok a montenegróikkal, illetve a szerbekkel és horvátokkal, a macedónok pedig a bolgárokkal minden további nélkül tudnak kommunikálni saját nyelvükön, mégis ragaszkodnak ahhoz a politikai jelentőségű tézishoz, hogy nekik saját, külön nemzeti nyelvük van. Az albán nemzeti identitást, amelynek kifejlődésére az osztrák-német hatás közismert, szintén Böckh axiómája, a közös nyelv alapján alkották meg azok az értelmiségiek, akik az albán nacionalizmus teoretikusai voltak az elmúlt másfél évszázadban.

A közös nyelv azonban nem elegendő ahhoz, hogy két ember egymást egyazon nemzet tagjaként fogadja el. A közös nyelv ellenére versengő nacionalizmusok alakulhattak ki dinasztikus érdekek (Hohenzollern-Habsburg/szerb Karađorđević-montenegrói Petrović), rivális világnézetek (az amerikai polgárháborús Észak-Dél) vagy vallási/felekezeti (katolikus-görögkeleti, iszlám-görögkeleti) választóvonalak mentén. A felekezeti alapon elkülönülő szerb és horvát nacionalizmus közötti versengés illusztrálására álljon itt egy idézet Nikola Pašić egykori szerb miniszterelnöktől (1845–1926) a közös délszláv állam létrehozásának időszakából: „A szerbek és horvátok közötti fő vita akörül forog, hogy kinek a vezetése alatt állnak össze a szerb és horvát területek, és melyik tradíciójának hatása alatt megy végbe a szerbhorvát egyesülési folyamat.”⁵⁵

⁵³ VAN BENTHEM VAN DEN BERGH, Godfried: Herder and the Idea of a Nation, *Human Figurations*, Vol. 7, Issue 1, May 2018 <<https://quod.lib.umich.edu/h/humfig/11217607.0007.103/--herder-and-the-idea-of-a-nation?rgn=main;view=fulltext>> (letöltve: 2022. 01. 27.); SCHMIDT, Royal J.: Cultural Nationalism in Herder, *Journal of the History of Ideas*, vol. 17, no. 3, 1956, 407–417. p., <www.jstor.org/stable/2707552> (letöltve: 2020. 03. 14.); RING Éva: Államnemzet és kultúrnemzet választóján, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004.

⁵⁴ Hobsbawm: i.m.

⁵⁵ STANKOVIĆ, Đorđe Đ.: *Nikola Pašić Saveznici i Stvaranje Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1984, 21. p.

A szerb nemzeti identitás alakulását sem hagyta érintetlenül a nyelv, de az végül asszimilációs törekvéseiben nagyrészt sikertelennek bizonyult. A 20. század azt mutatta, hogy a közös nyelv, illetve az erre épülő közös tömegkultúra nem tudta legyőzni az eltérő vallási/felekezeti törésvonalak mentén divergáló történelmi emlékezetek állította akadályokat. Persze azért a közös nyelv nyomán a kultúrában és identításban átfedések jöttek létre. Bosznia-Hercegovina leghíresebb írója, a Nobel-díjas Ivo Andrić például a közép-boszniai Travnikban született egy katolikus családból, de szerbnek vallotta magát. Meša Selimović, a jugoszláv időszak másik nagy hatású írója, muzulmán családban született Bosznia-Hercegovinában, de szintén szerbnek vallotta magát, a Szerb Akadémiának írt levelében munkásságát a szerb irodalom részének tekintette. Petar Petrović Njegoš 19. századi montenegrói uralkodót, egyházfőt és költőt szintén a szerb irodalom legnagyobb alakjai között tartják számon, a *Hegyek koszorúja* című műve Szerbiában a mai napig meghatározó hatással bír a nemzeti identitásra és etikára.

A Balkánon az eltérő vallások különböző szubjektív tudati szűrőkön keresztül kodifikálták az egyes eseményeket és így eltérő történelemszemléletet hoztak, ami sokkal mélyebb kulturális szakadékokat eredményezett, mint a nyelvi különbségek. Ilyen szakadék keletkezett az iszlám hitre tért szlávok, albánok, illetve a keresztények (ortodoxok és katolikusok) között az oszmán uralom megítélésében. Ez a szakadék a nemzetépítési folyamat során áthidalható, mint az albán példa mutatja, de akár mélyíthető, mint azt a délszláv nacionalizmusok (bolgár–pomák, szerb–bosnyák ellentét) kapcsán láthatjuk.

A szerb szekuláris nemzetértelmezés integratív, míg a vallásos verziója markánsan kirekesztő jellegű. A két felfogás egyszerre van jelen a szerb nacionalizmus történetében, ami a szerb nacionalista doktrínát súlyos önelentmondásokkal terhelve meg az elmúlt évszázadban. A szerbek a mai napig egyszerre nevezik iszlamizált szerbeknek a bosnyákokat, hiszen van egy nyelvi-kulturális átfedés, illetve tekintenek rájuk kirekesztően, vallásuk és vélt-valós történelmi bűneik (áttérés, részvétel az oszmán hatalom elnyomó politikájában) miatt. A kirekesztés tézisének a szerb ortodox keresztény nacionalizmus ideológiájának 20. századi apostola, Nikolaj Velimirović püspök (1880–1956) úgy fogalmazta meg egyik sokat idézett művében, hogy „amikor egy pravoszláv szerb a török rabság idején, akármilyen okból, felvette az iszlám hitet, megszűnt szerbnek lenni”⁵⁶.

A szerb nemzetfelfogás ellentmondásosságára mutat rá, hogy 1912. október 18-án, az első balkáni háború kitörésekor, Péter szerb király nyilatkozatot adott ki, amelyben a pravoszláv szerbek mellett a muzulmán szlávok, illetve a keresztény és a muzulmán albánok felé is baráti kezet nyújtott. „Ó-Szerbiában, a hadseregem nemcsak keresztény szerbekkel fog találkozni, hanem mu-

⁵⁶ BAZIĆ, Milojko M.: *Idenitet i Kulturno Nasleđe Srba*, Naučna KMD, Beograd, 2009, 225. p.

zulmán szerbekkel is, akik ugyanúgy kedvesek nekünk, és rajtuk kívül még keresztény és muzulmán albánokkal, akikkel a mi népünk immár tizenhárom évszázada osztozik örömben és bánatban.” Majd ez a frankofón kultúrában nevelkedett és a francia lovasság tisztjeként karriert csinált uralkodó hozzátette ezeket a francia forradalom eszméitől kölcsönzött kulcsszavakat: „Mi mindannyiunknak szabadságot, testvériséget és egyenlőséget hozunk el.”⁵⁷

A muszlim szlávokkal (bosnyákok) szembeni „békülékenyebb”, de egyben (nyelvi) asszimilációt követelő hangnemre a közelmúlt szerbiai politikájából is van példa. Boško Obradović, a modern szerbiai szélsőjobboldal (Dveri) vezéregyénisége 2017-ben a következőkkel vonta magára a figyelmet: „Közismert, hogy összeköt minket a közös nyelv, a származás, a kulturális örökség, az állam, amelyben élünk, illetve közös sorsunk. Ami a nyelvkérdést illeti, a nagy tekintélynek örvendő Vuk Stefanović Karadžićra hivatkozunk, aki úgy vélte, hogy a szerb nyelvet beszélők a szerbség mindhárom vallást követő tagjai: pravoszlávok, római katolikusok és muzulmánok. A bosnyák nyelv ebben a megközelítésben a szerb egyik regionális variánsa és nem látom be, hogy muzulmán testvéreink miért ne beszélhetnének szerbül Szerbiában.”⁵⁸

A fenti példák alapján láthatóvá válik a szerb nacionalizmus és nemzeti identitás egy nagy dilemmája a 20. században. Nem tudta eldönteni, hogy egy közös nyelv vagy egy közös vallás alapján akarja magát definiálni. Ennek az ellentmondásnak máig felbukkanó tünete, hogy a szerb nacionalista politika egyik képviselője (Boško Obradović) integrálni akarja a Szerbiában élő muzulmán szlávokat a szerb nemzetbe, míg Milorad Dodik boszniai szerb vezető pedig ellenségnek tekinti őket és a boszniai muzulmánok nacionalizmusától igyekszik megvédeni a Republika Srpskában élő szerbeket.

⁵⁷ FREUNDLICH, Leo: Albania's Golgotha indictment of the exterminators of the Albanian people (1913), In: ELSIE, Robert (szerk.): *Gathering clouds. The roots of ethnic cleansing in Kosovo and Macedonia. Early twentieth-century documents*, Pejë, Dukagjini, 2002, 13. p.; szerbül L.: KAZIMIROVIĆ, Vasa: *Crna Ruka Ličnosti i Događaji u Srbiji od majske prevrata 1903. do solunskog procesa 1907*, Prometej, Novi Sad, 2013, 529. p.

⁵⁸ OBRADOVIĆ, Boško: Odgovor braći muslimanima, *Danas*, 31.10.2017, <<https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/odgovor-braci-muslimanima/>> (letöltve: 2022. 10. 04.).